

Psixolingvistika yo‘nalishi: Melanxolik temperamentli shaxsning nutqiy tavsifi

Adilova Nafisa Baxodirovna

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada melanxolik temperamentga ega shaxslarning nutqiy faoliyati psixolingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Melanxolik temperamentning psixik xususiyatlari fonetik, leksik, sintaktik va pragmatik qatlamlarda qanday namoyon bo‘lishi yoritiladi. Shuningdek, ta’limiy va ijtimoiy kontekstda melanxolik shaxslarning nutqiy xulq-atvori kuzatuvchanlik, passivlik va ehtiyotkorlik bilan izohlanadi. Maqolada temperament va nutq o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ilmiy nazariyalar asosida dalillanadi.

Kalit so‘zlar: psixolingvistika, temperament, melanxolik, nutqiy faoliyat, fonetik xususiyatlar, leksik-semantik tizim, sintaktik soddalik, kommunikativ strategiya.

Psixolingvistika shaxsning nutqiy faoliyatini psixik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qiluvchi fan sohasi hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda temperament masalasi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki temperament insonning tug‘ma individual-psixologik xususiyati sifatida uning nutqiy faoliyatining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Temperament kategoriyasining klassik talqinlari Gippokrat va Galen davridan boshlab ilmiy muomalaga kirgan bo‘lib, keyinchalik I. Kant, I. P. Pavlov, K. G. Yung kabi olimlar tomonidan chuqur o‘rganilgan. Zamonaviy psixolingvistika esa temperamentni nafaqat psixologik, balki lingvistik jarayonlarda ham tahlil qilishni maqsad qiladi. Melanxolik temperament – temperament turlarining eng sezgir, emotsional va ichki kechinmalarga moyil shakli sifatida tavsiflanadi. Melanxolik shaxslar odatda ichki tajribalarini tashqi nutq orqali to‘liq ifodalay olmaydilar, biroq ularning nutqiy faoliyatida nozik hissiy ranglar, ehtiyotkorlik va tahliliy yondashuv kuzatiladi. Psixolingvistik jihatdan qaralganda, melanxolik temperament nutqning fonetik, leksik, sintaktik hamda pragmatik qatlamlarida o‘ziga xos belgilarni namoyon etadi. Fonetik darajada melanxolik shaxs nutqi sekin, sust, pauzalar bilan kechadi, intonatsiya monotonga yaqin, emotsional ifodalilik past bo‘ladi. So‘zlovchi ko‘pincha nutq jarayonida o‘z fikrini aniq va qat’iy ohangda bildirishdan ko‘ra mulohazakorona, noaniq intonatsiya bilan ifodalaydi. Leksik jihatdan esa melanxolik shaxs nutqida hissiy holatlarni bildiruvchi so‘zlar, ruhiy kechinmalarni ifodalovchi iboralar ustunlik qiladi. Masalan, “xavotirlandim”, “tashvishga tushdim”, “o‘ylab qoldim”, “xafa bo‘ldim” kabi

ifodalar nutqda tez-tez qo'llaniladi. Shuningdek, bunday shaxslarning so'z boyligi ko'proq passiv leksika hisobidan shakllanib, ular faol nutqda kamroq so'z ishlatishga moyil bo'ladi. Sintaktik darajada melanxolik shaxs odatda oddiy gaplardan foydalanadi, murakkab sintaktik konstruksiyalardan qochadi. Ularning gaplari qisqa, sodda va ko'pincha nutqiy pauzalar bilan bo'linadi. Ba'zan fikrni ifodalash jarayonida nutqning uzilib qolishi, ortiqcha pauzalar yoki to'xtalishlar kuzatiladi. Bu holat psixolingvistika nuqtai nazaridan nutqiy to'siq (kommunikativ barer) sifatida talqin qilinadi. Pragmatik darajada melanxolik shaxslar suhbat davomida faol bo'lmay, ko'proq tinglovchi rolini egallaydilar. Ular muloqotda tashabbusni qo'lga olishdan tiyilib, fikr bildirganda esa ehtiyotkorona, vaziyatni sinchkovlik bilan kuzatgan holda so'zlaydilar. Shu sababli melanxolik nutqi kommunikativ jarayonda sekinlik va passivlik belgilarini namoyon etadi. Biroq bu passivlik ularning nutqiy faoliyatini butunlay cheklab qo'ymaydi, balki ichki dunyo boyligini chuqur aks ettiruvchi nozik ifodalar bilan boyitadi. Psixolingvistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, melanxolik temperamentli shaxslar nutqi ijtimoiy muloqot jarayonida ayrim qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin, chunki ular ko'pchilik oldida nutq so'zlashdan tortinadi, auditoriyani qiziqtirishda qiynaladi. Biroq bunday shaxslarning nutqi badiiy adabiyot, ijodiy yozuv, shaxsiy kundaliklar yoki poetik ifodalarda nihoyatda samimiy, obrazli va emotsional bo'lishi mumkin. Bu holat shuni anglatadiki, melanxolik shaxslar uchun nutq nafaqat kommunikativ vosita, balki ichki kechinmalarni tashqi olamga ifodalashning o'ziga xos shakli sifatida namoyon bo'ladi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, melanxolik temperamentli shaxslarning nutqiy tavsifi ularning psixik va emotsional xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. Fonetik sustlik, leksik sezgirlik, sintaktik soddalik va pragmatik ehtiyotkorlik melanxolik shaxs nutqining asosiy belgilarini tashkil etadi. Shu bilan birga, psixolingvistika nuqtai nazaridan qargalganda, melanxolik shaxs nutqida ichki ruhiy olamning nozik jilolari, ma'naviy sezgirlik va emotsional chuqurlik yorqin namoyon bo'ladi. Bu esa temperament va nutq o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlovchi muhim dalil sifatida e'tirof etilishi mumkin.

Psixolingvistika fani inson nutqiy faoliyatini psixik jarayonlar bilan uzviy aloqada tadqiq etar ekan, nutqni shakllantiruvchi omillar qatorida temperamentning o'zni alohida ta'kidlanadi. Temperament shaxsning tug'ma, nisbatan o'zgarmas psixik xususiyatlarini bildiruvchi tushuncha bo'lib, u nutqiy faoliyatning barcha darajalariga – fonetik, leksik, sintaktik va pragmatik qatlamlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Psixologiya fanida temperament klassifikatsiyasining turli nazariyalari mavjud bo'lsa-da, keng tarqalgan to'rt tipli (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) tizim hali-

hanuz o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Shulardan melanxolik temperament o‘zining ichki sezgirlik, ortiqcha emotsionallik va ijtimoiy muloqotda tortinchoqlik bilan ajralib turadi.

Melanxolik shaxsning nutqiy faoliyatini psixolingvistik tahlil qilish bir necha bosqichda olib borilishi mumkin. Birinchidan, fonetik darajada melanxoliklarning nutqi sekin, past ohangda, emotsional ko‘tarinkilikdan yiroq bo‘ladi. Ularning nutqida tez-tez pauzalar uchraydi, gap ritmi notekis kechadi, bu esa tinglovchida shaxsning o‘ziga ishonchsizligi yoki ruhiy zo‘riqishi haqida tasavvur uyg‘otadi. Ikkinchidan, leksik-semantik darajada melanxolik shaxslar hissiy holatlarni ifodalovchi so‘zlarni ko‘p qo‘llaydilar. Ularning nutqida qo‘rquv, xavotir, qayg‘u, iztirob kabi emotsional mayllarni bildiruvchi birliklar faol ishlatiladi. Shuningdek, ular ijobiy emotsiyalarni bildiruvchi so‘zlardan ko‘ra salbiy kayfiyatni ifodalovchi birliklarni ko‘proq ishlatishga moyildirlar. Uchinchi jihat – sintaktik qurilishdir. Melanxolik shaxslar murakkab gaplardan qochib, qisqa va sodda tuzilmalarni tanlaydilar. Gapning ichki mantiqiy izchilligi ba‘zan zaif bo‘lishi mumkin, chunki ular fikrni ifodalashda ortiqcha o‘ylanish, noaniqlik va pauzalarga duch keladilar. To‘rtinchidan, pragmatik darajada melanxolik shaxslarning nutqiy xatti-harakati passiv, tinglovchi roliga yaqin bo‘ladi. Ular suhbat jarayonida tashabbusni qo‘lga olishdan qochib, ko‘proq kuzatuvchi sifatida qatnashadilar, fikr bildirganda esa ehtiyotkor, diplomatik uslubni tanlaydilar.

Ijtimoiy kontekstda melanxolik shaxslarning nutqi ko‘pincha cheklangan, jamoat oldida so‘zlashda qiyinchiliklar seziladi. Psixolingvistik kuzatuvlarga ko‘ra, melanxolik temperamentli talabalar dars jarayonida o‘qituvchining savollariga javob berishda tortinchoqlik qiladi, fikrlarini qisqa jumlar bilan bildiradi. Shu bilan birga, yozma nutqda ularning ichki kechinmalari yanada chuqur aks etadi. Bu holat yozma va og‘zaki nutqdagi farqlarni temperament omili bilan izohlash imkonini beradi. Ta’limiy muhitda melanxolik shaxslarning nutqini rag‘batlantirish uchun ularga erkin fikrlash, sekin va izchil bayon qilish imkonini beruvchi sharoit yaratish muhimdir.

Shuningdek, melanxolik temperamentli shaxslarning nutqida ijodiylik elementi kuchliroq namoyon bo‘lishi mumkin. Bunday shaxslar poetik ifodaga, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishga moyil bo‘lib, ularning nutqida metafora, epitet, ramziy ifodalar ko‘p uchraydi. Bu ularning emotsional sezgirliigi va ichki olamining boyliigi bilan bevosita bog‘liqdir. Shunday qilib, melanxolik temperament shaxs nutqini bir tomondan sekin, passiv, kam tashabbuskor qilib ko‘rsatsa, boshqa tomondan uni chuqur, samimiy va emotsional ranglarga boy qiladi.

Psixolingvistik yondashuv shuni ko'rsatadiki, temperament va nutq o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud. Melanxolik shaxs nutqidagi fonetik sustlik, leksik sezgirlik, sintaktik soddalik va pragmatik ehtiyotkorlik ularning ruhiy xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shu sababli nutqiy faoliyatni tahlil qilishda temperamentni e'tiborga olish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. Ta'lim, psixologik maslahat, logopedik amaliyot va kommunikativ treninglarda temperamentni hisobga olish shaxsning nutqiy imkoniyatlarini to'liq ochib berishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pavlov I. P. Temperament va oliy nerv faoliyati haqida. Moskva: Nauka, 1951.
2. Kant I. Inson temperamenti haqida risola. Berlin, 1798.
3. Jung C. G. Psixologik tiplarga oid tadqiqotlar. Zürich, 1921.
4. Vinogradov V. A. Psixolingvistika asoslari. Moskva: Prosveshchenie, 1984.
5. Eshonqulov H. Nutq psixologiyasi va psixolingvistika. Toshkent: Fan, 2015.
6. Sobirova N. Temperament va nutq faoliyati o'rtasidagi bog'liqlik. O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy axboroti, 2020, №2.